

УДК 340.12

О.О. БАНДУРА, докт. філос. наук, доц.,
Національна академія внутрішніх справ

СИСТЕМНІ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКИ ПРАВОВИХ ЦІННОСТЕЙ (ЗАГАЛЬНИЙ НАРИС)

Ключові слова: аксіологія права, загальнолюдські цінності, правові цінності, взаємні зв'язки, система

Філософська аксіологія вивчає позитивну, нейтральну та негативну значущість будь-яких об'єктів, абстрагуючись від їхньої екзистенціальної чи якісної характеристики, тобто цінності загалом. Правові цінності є предметом дослідження аксіології права. Серед важливих її проблем є систематизація цінностей права. Автор пропонованої статті зробив таку спробу [1; 2, с.84–104; 3]. Основні ідеї цих публікацій розвиваються в даній статті.

У певних відношеннях пропонована стаття є розвитком ідей, викладених у таких статтях, опублікованих у журналі «Форум права» раніше: В.М. Андрійів «Права та свободи людини і громадянина як визначальні категорії правничої науки» (2006, № 3); С.В. Ромашкін «Історичний і філософський напрямки у юриспруденції» (2007 р., № 1); М.М. Гуренко «Цивілізаційні цінності народу, як витoki сучасної доктрини прав і свобод людини» (2007, № 3); О.І. Гарасимів «Філософсько-правове розуміння соціальної відповідальності у контексті побудови демократичної правової держави» (2010, № 4); О.О. Бандура «Основні риси діалектики аксіології та гносеології права»; О.Г. Ковальчук «Приватна власність, свобода, відповідальність: взаємні зв'язки в контексті філософії права» (2011, № 1).

Центральне місце в аксіології права посідають такі цінності, як людське життя, гідність, власність, свобода, відповідальність, рівність, справедливість. Але між ними можна виявити взаємні зв'язки, котрі дозволяють розглядати зазначені цінності не просто як рядопокладені, а як систему.

Досліджуючи людське життя, гідність, власність та інші загальні цінності людини, на нашу думку, слід почати з того, що окрема людина завжди жила і розвивалась у суспільстві. (Поодинокі виключення ми не беремо до уваги, оскільки вони не справили впливу на загальні уявлення про цінності.) Тому загальнолюдські цінності є цінностями, які були вироблені за умов єдності особистості та суспільства. У людині на основі тваринних рис сформувалися людські. На основі інстинкту самозбереження сформувався індивідуалізм, який лежить у підґрунті почуття людської гідності, а на основі стадного інстинкту – почуття колективізму, що виражається у прагненні особи до співробітництва з іншими й у визнанні суспільних інтересів. Ці чинники мають визначальне значення для ієрархії людських цінностей.

Найвище місце в ній потрібно віддати життю, бо воно завжди мало фундаментальне значення, і без нього важко вести мову про інші цінності. Причому йдеться про існування усього суспільства в єдності з життям кожної окремої людини. Їх неможливо розділити: життя суспільства – це життя його членів, а індивід може одержати можливості для людського життя лише завдяки суспільству, саме суспільство робить людину людиною. Відповідно і для права найвищою цінністю є збереження суспільства та життя кожного її члена, причому значення останнього постійно посилюється.

З юридичної точки зору відповідно найважливішим правом людини є право на життя. Це право людини на утвердження в цьому світі, насамперед соціальному, на власне місце в ньому, на творчість, на створення свого світу, на свій спосіб життя, на реалізацію свого потенціалу, на розвиток здібностей, закладених в людині природою (в чому багато філософів вбачають сенс життя). Людина виступає спів-автором розвитку світу – разом з природою. Тут доречно пригадати ідею М. Гайдегера про те, що людина створює час і буття.

Прагнення людини до життя насамперед проявляється в розширенні її як духовно-

тілесної істоти на найближчу сферу навколишнього соціального і природного світу, того середовища, в якому вона живе, вона потребує свого місця в цьому світі. У духовному плані йдеться про гідність, у матеріальному – про власність.

Зазначимо при цьому, що у нормальному суспільстві має місце двоєдиний процес – з одного боку, боротьба особистості за гідне місце у світі, а з іншого – прагнення суспільства забезпечити їй таке місце.

Гідність є вродженою рисою людини. Платон у своїй праці «Республіка» зазначає, що душа має складову, яку він назвав «тімос», або «духовність». Люди шукають визнання своїх достоїнств або тих людей, предметів чи принципів, в які вони ці достоїнства вклали. Схильність визначати себе як певну цінність і вимагати визнання цієї цінності – те, що сучасною мовою можна назвати гідністю. Платон торкався цього питання й у «Державі». Тут він вказував, що тімос повинен служити загальному благу. Іншими словами, тімос повинен управлятися розумом (кн. IV [4]).

I. Кант також вважав гідність вродженою рисою людини. Він твердив, що людину слід розглядати як особистість, і в цьому плані вона вища від всякої ціни; адже як таку її належить цінувати не просто як засіб для цілей інших, та і своїх власних цілей, але як мету саму по собі, тобто вона має певну гідність (певну абсолютну внутрішню цінність), завдяки якій вона примушує всі інші розумні істоти на світі поважати її [5, с.373].

Гегель дотримувався тієї думки, що люди, як тварини, мають природні потреби і бажання, спрямовані назовні, такі як їжа, пиття, житло, а головне – самозбереження. Але людина принципово відрізняється від тварин тим, що крім цього вона бажає бути «визаною». Зокрема, вона бажає, щоб її визнавали людиною, тобто істотою, що має певну гідність. Цю гідність перш за все філософ відносить до її готовності ризикнути життям в боротьбі всього лише за престиж. Бо тільки людина здатна подолати свої найглибінніші тваринні інстинкти

– головний серед яких інстинкт самозбереження – заради вищих, абстрактніших принципів і цілей. Відповідно до Гегеля, двобоєм первісних бійців рухає жадання визнання. «Індивід, який не ризикував життям, може бути, звичайно визнаний особистістю, – писав філософ, – але істини цієї визнаності як певної самостійної самосвідомості він не досяг» [6, с.102].

З іншого боку підійшов до цієї проблеми Декарт. Він висунув ідею, що головною підставою не лише гідності, але й самого життя людини є мислення: «*cogito ergo sum*». Найбільш безперечним буттям для картезіанського суб'єкта вважалося не буття Бога, а його власне буття як індивідуальної мислячої свідомості. За тієї доби людина завдяки Розуму, науці стала вважати себе володарем світу і поступово дійшла висновку, що може за своєю волею зробити його будову досконалішою, ніж та, яка створена Богом.

Гідність виступає мірою ствердження в людині особистісного начала. У структурі особистості й у практичній поведінці гідність реалізується через такі чесноти, як самодостатність, самостійність, незалежність, відповідальність, вимогливість до себе та до інших тощо. Поняття гідності людини пов'язується в основному з цінністю людини та оцінкою її значення і місця у суспільстві та державі. М.Й. Коржанський визначає гідність особи як право на громадську повагу, що ґрунтується на визнанні суспільством цінності цієї особи [7, с.223]. В.В. Рибалка підкреслює у понятті гідності усвідомлення людиною цінності власної особистості [8, с.29]. На думку В.О. Бачініна, гідність – це категорія етики та природного права, що означає цінність людської особи, яка визнається, з одного боку, нею самою, а з іншого – її соціальним оточенням. Свідомість власної гідності він розглядає як функцію загальної та правової культури людини, похідну від рівня розвиненості її духовного «я» [9, с.283]. Цікаве таке міркування вченого: «Природно-правова філософія підносить юридичну формулу людської гідності до універсальних етичних максимів і

релігійних абсолютів. Для неї держава і особистість, які в загальному соціальному розумінні співвідносяться як ціле і частина, виступають рівновеликими цінностями, як суб'єкти, зобов'язані ставитись один до одного з однаковою повагою, тобто в аксіологічному аспекті частина виявляється за своєю гідністю еквівалентно цілому... На почутті власної гідності будується самосвідомість особистості як громадянина, готового відстоювати свої права і свободи перед невинуватою жорстким тиском з боку держави. Це ж саме почуття не дозволяє їй порушувати морально-правові норми» [9, с.283].

Варте уваги те, що гідний індивід прагне до блага не лише для себе, але й для інших. «Гідність людини, – пишуть П.М. Рабінович та О.В. Гришук, – це внутрішня оцінка людиною власної самоцінності, яка ґрунтується на об'єктивно існуючій цінності даної людини для інших суб'єктів» [10, с.191]. Право особи на гідність є такою цінністю, котра повинна знайти визнання у конституції будь-якої цивілізованої держави.

Прагнення до визнання може призвести чи до анархії, чи до тоталітаризму (коли сваволя особи долається сваволею держави). Але прагнення бути першим у людини має діалектичну протилежність – прагнення до співробітництва з іншими. У суспільному житті індивідуалізм поєднаний з колективізмом.

«Людська гідність, як багатоаспектна цінність людини, – зазначає О.В. Гришук, – глибоко проникла у зміст права. Ознаки і якості, що характеризують та визначають людську гідність, складають онтологічну основу прав і свобод людини, її правового статусу. В свою чергу, людська гідність через систему соціальних зв'язків є вихідною у взаємовідносинах між людьми і знаходить своє безпосереднє відображення у гідності кожної людини» [11, с.81]. Гідність є особливим предметом у плані правового захисту. Невід'ємна, вроджена гідність, що впливає з самої суті людини, є одним з найголовніших прав і свобод людини і громадянина – природних вимог до правово-

го, а також соціального статусу людини, необхідного для її нормального існування. Право створює умови для співпраці і одночасно визнає гідність кожного громадянина, забезпечує йому простір для задоволення його законних домагань.

Тепер звернімось до другого напрямку діяльності людини як духовно-тілесної (чи тілесно-духовної) істоти у боротьбі за власне місце в цьому світі – матеріального. Прагнення людини до життя проявляється і в розширенні її на найближчу сферу навколишнього предметного світу, того середовища, в якому вона живе, в освоєнні і перетворенні її згідно з власними цілями, інтересами і потребами, в оволодінні нею, у перетворенні її на свою власність. Суть власності можна розуміти як безпосередню владу людини над певною частиною зовнішнього світу. На думку В.С. Соловйова, «власність є ідеальним продовженням особи в речах, або її перенесенням на речі» [12, с.432]. Власність не лише забезпечує виключні можливості у володінні речами, а також у їх використанні та розпорядженні ними, взагалі у будь-якому поведженні з ними.

Власність також є своєрідним каналом зв'язку окремої особи з суспільством. Оскільки людські цінності – це цінності людини, яка завжди жила у тій чи іншій спільноті, прагнення індивіда набути приватну власність, збільшити її розміри має свою діалектичну протилежність – піклування про загальний добробут спільноти, суспільства загалом. Приватна власність виконує також соціальну функцію. Вона має принципове значення насамперед для економічного розвитку суспільства.

Приватний інтерес особи та її прагнення сприяти соціальному прогресу становлять пару діалектичних протилежностей. Провідна роль у ній зазвичай належить приватному інтересу. Потрібно, щоб ці протилежності знаходились у гармонії. В.Д. Бабкін підкреслює таке парадоксальне явище: країни, в яких панувала планова економіка, вживають серйозних заходів для стимулювання індивідуалізму, в той час як країни з ринковою

економікою намагаються зробити ринок більш прийнятним з соціальної точки зору [13, с.6]. Вона також є формою олюднення природи. «Власність структурує зовнішній щодо індивіда світ – пише Д.В. Дождев, – за допомогою гуманітарного масштабу: людина є мірою усіх речей» [14, с.379]. Власність і право власності є фундаментальними цінностями права.

Отже, відповідно до природного права людина як духовно-тілесна (чи тілесно-духовна) істота має право на своє особисте місце у світі (насамперед соціальному). Тому гідність є невід'ємним правом людини і громадянина, так само як і право власності. Вони діалектично пов'язані одне з одним.

Для відчуття гідності, самодостатності людина потребує незалежних джерел існування; можна вважати, що підґрунтям гідності виступає приватна власність. Вона значною мірою визначає становище людини у суспільстві. Без права на власність неможливі автономність і вільний розвиток особистості. Аналізуючи відносини власності та їх співвідношення з правом, В.С. Нерсесянц зазначав, що «...власність, право власності і право взагалі... мають сенс лише там, де є, визнається і діє індивідуально-людське начало і вимір в суспільному житті людей, де, отже, окрема людина, індивід як такий, визнається незалежною та самостійною особою – суб'єктом власності і права, тобто економічно та юридично вільною особою. Лише з сукупності таких осіб та їх відносин складається особливий тип і форма соціального спілкування і соціального життя загалом – так зване громадянське суспільство... Знищення ж приватної власності і разом з тим усякої індивідуальної власності на засоби виробництва означає по суті справи заперечення економічної та правової самостійності і незалежності окремої людини, індивіда...» [15, с.131].

Розглядаючи це питання, варто згадати, наприклад, слова Шарля Бодлера з вірша «Вино лахмітників» про «гордість у злиденності - ту головну умову, за якої людина стає

подібною Богові». Омар Хайям також в одній своїй рубайї описує рінда (жебрака), який не визнавав жодної влади над собою і поведився з людьми, «наче сам імператор». Тут потрібно зважити на співвідношення тілесного й духовного у природі людини, яка відображається у співвідношенні матеріальних і духовних життєвих потреб. Для фізичного життя, існування людини необхідні певні мінімальні матеріальні умови. Коли вони мають місце, тоді можна вести мову про задоволення духовних потреб. Звичайно, у кожній людини своє співвідношення цих різновидів потреб. Приватна власність має значення як підстава для гідності не завдяки своїм абсолютним розмірам (вона може бути мінімально необхідною для життя), а у співвідношенні з потребами людини. Як кажуть, не той бідний, у кого мало, а той, кому мало. Якщо наявної у людини власності досить для задоволення її потреб, то вона має підстави для того, щоб відчувати себе гідною, самодостатною. Але абсолютна більшість потребує для відчуття власної гідності такої власності, яка була б достатньою для забезпечення пристойного людського життя як самої людини, так і її сім'ї.

Похідною від діалектичної єдності гідності та власності виступає свобода. Гідність як право людини на незалежність виражається у свободі, а право власності передбачає вільне розпорядження своїм майном.

Потреба в свободі глибоко закладена в людині, вона іманентна будь-якому виду її діяльності, пов'язана з самою суттю її природи як істоти, що вільно зважає різні альтернативи. Поняття свободи характеризує спектр можливостей, сукупність різних варіантів вибору мети, засобів, шляхів реалізації інтересів і намірів особи, часу та обставин здійснення вчинку, який складається в кожній ланці генезису її поведінки [16, с.69]. Право на свободу є невід'ємним правом людини.

Свобода притаманна тільки людині; її можна розуміти як головну з тих власних підвалин суспільства, на яких воно здійснює свою самоорганізацію. У цілому людина не є віль-

ною від умов. Але вона вільна зайняти щодо них певну позицію. Умови не детермінують її повністю. Можна сказати, що власне людське буття починається лише там, де закінчується будь-яка однозначна й остаточна визначеність, і виявляється (додаючись до природної заданості людини) особистісна настанова. Від неї (звісно, у певних межах) залежить, чи поступиться вона умовам. Свідомо чи несвідомо вона вирішує: протистояти чи здатися. Людина здатна піднятися над умовами і таким чином увійти до людського виміру. Її поведінка значною мірою визначається її саморозумінням. У тому, як людина поводить себе, виявляється її особистість. Особистісне буття людини й означає свободу – свободу стати особистістю. Це свобода від своєї фактичності, свобода стати іншою.

У філософії досить широко відома ідея свободи як «пізнаної необхідності». Її фундаторами були Б. Спіноза і Г.В.Ф. Гегель. Ця ідея активно розвивалась у марксизмі. Тут проблема свободи тривалий час аналізувалася головним чином в її узагальненому соціально-історичному ракурсі – як співвідношення свободи і необхідності в житті великих мас людей впродовж тривалого історичного періоду. З аналізу випадала проблема вільного діяння окремої особи, яка щодня постає перед необхідністю зробити той або інший вибір. Проте первинним носієм свободи є особистість. Формула «свободи як пізнаної необхідності» нездатна пояснити вибір нею того або іншого способу дій. Втративши можливість самовизначення, людина перестає бути людиною.

Свобода також є цінністю, сформованою у межах суспільства. Вона тісно пов'язана з рівністю. Адже право людини на особисту свободу обмежується таким самим правом інших, громадяни повинні бути в цьому відношенні рівноправними. Тут вступає в дію принцип «бути у самому собі іншим – первинний сенс ставлення до іншого». Слід погодитися з таким твердженням С.Л. Франка: «Свобода особистості є... не її природженим і первинним правом, а її громадським

обов'язком; вона має не самотійну, а функціональну цінність;... вона є... формою буття, зумовленою і виправданою началом служіння. Не інтерес і право особистості, а інтереси служіння правді вимагають... розчленування суспільства на окремі, захищені правом центри вільної активності і забезпечення кожному з них належної сфери свободи» [17, с.142]. Цікавим, зокрема, є бачення цієї взаємозалежності Б.М. Чичеріним: «Особиста свобода полягає в праві людини порядкувати собою і своїми діями; свобода в союзі з іншими, або свобода суспільна, виражається в праві разом з іншими брати участь у рішенні спільних справ» [18, с.22].

Звернімо увагу на те, що разом з тим свобода є нелегким тягарем, оскільки прийняття рішення при вільному виборі неминуче пов'язане іноді з великим ризиком і особистою відповідальністю. В цьому відношенні бути вільним значно важче, ніж рабом. Відповідальність – це продуманість, виваженість, обґрунтованість рішень, урахування всіх обставин і можливих наслідків; це також готовність відповідати за свої вчинки. Якщо дії людини не детерміновані обставинами однозначно, якщо можливі різні рішення, то вона несе відповідальність за свій вибір.

Свобода тягне за собою відповідальність, але для гідної людини відповідальність є позитивною рисою, стимулом для розвитку. Одночасно, будучи соціальною істотою, вона вимагає відповідальності й з боку інших людей.

Свобода та відповідальність тісно пов'язані одне з одним і в сфері права. Правові норми надають людині свободу, але вони також накладають на неї юридичну відповідальність, права тягнуть за собою обов'язки. Зокрема, можливість вільного володіння, користування, розпорядження майном поєднується з «тягарем» пов'язаних з цим витрат і ризику. Власність повинна бути весь час діяльною, використовуваною і за допомогою цього знову і знову одержуваною й утворюваною, вона є невинною працею, що нескінченно втілюється в зайнятості і результатах [19, с.153].

Свобода має безпосередній зв'язок з власністю, саме приватна власність (хоча б мінімально необхідна для життя) при всіх її негативних аспектах здатна забезпечити найвищу міру свободи особи, яка реально досягнута в історії людства. Відповідно до давньогрецького світогляду, взагалі егоїстичного за своїм характером, власність містила у собі переважно приватний інтерес, що виявлявся для кожного у свободі і можливості безперешкодної її реалізації. С.Л. Франк пише: «Приватна власність є реальною умовою буття людини як духовно-тілесної істоти; тим самим вона є реальною умовою її свободи як члена соціального цілого і, отже, умовою буття самого громадянського суспільства» [17, с.143–144].

Право приватної власності є потужним засобом розвитку особистості. Р. Ципеліус вважає вельми істотним, що свобода має економічні компоненти. Подібно до того, як завдяки правовій приватній автономії зберігаються певна громадянська самостійність та можливості самоформування, цей приватний острів у морі державної регламентації, пише він, так і громадянська свобода знаходить підґрунтя у приватній власності, тобто у царині, в якій особистість може порядкувати згідно з власними уявленнями, в якій вона знаходить також певну економічну незалежність. Завдяки правовому регулюванню власності гарантується не лише суб'єктивне право окремої особистості, але й водночас забезпечується підтримка громадського порядку. Ці правові гарантії захищають поряд із свободою договорів і свободою професій також самоврядування. У такий спосіб, робить висновок зазначений автор, власність поряд з іншими правовими гарантіями слугує й тому, щоб надати ваги соціально-життєвим функціональним царинам з обмеженою здатністю до приватного самоконтролю й звільнити їх від тоталітарної державної виконавчої влади [19, с.235–236].

Далі, можна виявити органічні взаємні зв'язки розглянутих загальнолюдських та

правових цінностей (життя, гідності, власності, свободи та відповідальності) з рівністю.

Загалом рівність у суспільстві має принципове значення для його прогресу. Боротьба між індивідами та їхніми групами повинна проходити у рівних умовах, котрі можуть забезпечити тільки закон і сильна влада. Для цивілізованого розвитку суспільства необхідно, щоб прийняті закони встановлювали рівні права громадян і рівні можливості їх реалізації. Як відомо, право забезпечує лише формальну рівність. Визнання різних індивідів формально рівними – це визнання їх рівної правоздатності, можливості набути ті чи інші права на відповідні блага, конкретні об'єкти тощо, але це не означає рівності вже набутих конкретних прав на індивідуально-конкретні речі, блага тощо. Формальне право – це лише правоздатність, абстрактна вільна можливість набути – у відповідності до загального масштабу і рівної міри правової регуляції – своє, індивідуально-певне право на даний об'єкт.

Для нормального розвитку суспільство потребує врівноваженості, гармонії прав і свобод, причому не самої лише формальної рівності, а реальної. Необхідним є такий розподіл благ у суспільстві, який би сприяв його консолідації, а не призводив до руйнівних процесів. Формальну рівність треба доповнювати врахуванням внеску особистості до суспільного блага, соціальними пільгами тим, хто нездатний захистити свої права (неімущим, інвалідам, дітям тощо), враховуючи при цьому необхідність збереження суспільної рівноваги.

Мірою реальної рівності у правах і свободах, мірою коригування формальної рівності цими чинниками, мірою соціальної гармонії виступає справедливість. Чим вище рівень реальної рівності у правах і свободах людини у суспільстві, тим це суспільство є справедливішим. Справедливість можна розуміти як реальну рівність у суспільстві. Вона стримує рівність від перетворення на формалізм і догматизм, свободу – на анархію. Категорія справедливості (соціальної справедливості)

оцінює суспільну дійсність, яку слід зберегти або змінити з позицій належного і фіксує в узагальненому вигляді принципи взаємовідносин особи та суспільства, класів, соціальних груп, ґрунтовно характеризує людську діяльність. Вона виступає особливим чинником, який забезпечує рівновагу правових цінностей, відіграє координуючу й інтегруючу роль у суспільному житті. Якщо має місце конфлікт між правовими цінностями, то справедливність субординує їх, визначає, яка з них повинна мати пріоритетне значення для подальшого гармонійного розвитку суспільства, реалізації здібностей людини й одночасно рівноваги суспільних відносин.

Отже, розглянуті цінності становлять систему. Головну роль у ній посідає людське життя, прагнення до нього виражається у гідності та власності, які утворюють діалектичну єдність, похідною від неї є свобода, котра обмежується свободою інших. Тому в суспільстві потрібна рівність, але не тільки формальна, а реальна, що враховує внесок кожного до суспільного блага і пільги для тих членів суспільства, які нездатні захистити власні права. Ця реальна рівність є справедливістю, яка відіграє координуючу й інтегруючу роль у системі правових цінностей.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бандура О. О. Основні цінності права як система / О. О. Бандура // *Право України*. – 2008. – № 5. – С. 14–19.
2. Бандура О. О. Правознавство у системі наукового знання: Аксиологічно-гносеологічний підхід : монографія / О. О. Бандура. – К. : Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2010. – 272 с.
3. Бандура О. О. Система цінностей права та її природні підвалини (основні риси) / О. О. Бандура // *Антропологія права: філософський та юридичний виміри* : матеріали Міжнародного «круглого столу» (м. Львів, 3-5 грудня 2010 року). – Львів : Галицький друкар, 2010. – С. 45–53.
4. Платон. Держава / Платон. – К. : Основи, 2000. – 355 с.
5. Кант І. Метафізика нравов : в 2-х ч. / Кант І. // *Соч.* в 6-ти томах. – Т. 4. Ч. 2. – М. : Мысль, 1965. – С. 107–453.
6. Гегель Г. В. Ф. Феноменологія духа / Гегель Г. В. Ф. *Сочинения*. – Т. IV. – М. : Соцэкгиз, 1959. – 440 с.
7. Коржанський М. Й. Кримінальне право України: Частина Особлива / Коржанський М. Й. – К. : Генеза, 1998.
8. Рибалка В. В. Честь і гідність особистості як предмет діяльності практичного психолога / Рибалка В. В. – К. : Шкільний світ, 2010. – 128 с.
9. Бачинин В. А. *Энциклопедия философии и социологии права* / Бачинин В. А. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2006. – 1094 с.
10. Філософія права: проблеми та підходи : навч. пос. / П. М. Рабінович, С. П. Добрянський, Д. А. Гудима та ін. ; за заг. ред. П. М. Рабіновича. – Львів : Льв. нац. ун-т ім. І. Франка, 2005. – 332 с.
11. Грищук О. В. Людська гідність у праві: філософські проблеми / Грищук О. В. – К. : Атіка, 2007. – 432 с.
12. Солов'єв В. С. *Оправдание добра* / Солов'єв В. С. *Соч.* в 2 т. Т. I. – М., 1988.
13. Бабкін В. Д. *Правова держава та захист прав людини* / Бабкін В. Д. // *Правова держава* : зб. наук. праць. – 1998. – Вип. 9.
14. Дождєв Д. В. *Римское частное право* : учебник для вузов / Дождєв Д. В. – М. : НОРМА–ИНФРА–М, 1999.
15. Нерсєсянц В. С. *Философия права* : учебник для вузов / Нерсєсянц В. С. – М. : НОРМА, 2005. – 656 с.
16. Кудрявцев В. Н. *Закон. Поступок. Ответственность*. / Кудрявцев В. Н. – М. : Наука, 2001. – 448 с.
17. Франк С. Л. *Духовные основы общества* / Франк С. Л. – М. : Республика, 1992. – 512 с.
18. Чичерин Б. Н. *Свобода в государстве* / Чичерин Б. Н. // *Власть и право*. – Л., 1990.

19. Циппеліус Р. Філософія права : підруч- | ник / Циппеліус Р. – К. : Тандем, 2000. – 300 с.

Бандура О. О. Системні взаємозв'язки правових цінностей (загальний нарис) О. О. Бандура // Форум права. – 2011. – № 2. – С. 26–33 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2011-2/11booczп.pdf>

Показано, що правові цінності становлять систему. Головною цінністю є людське життя, прагнення до нього виражається у гідності та власності, похідною від них є свобода. Але в суспільстві потрібна рівність, і не тільки формальна, а реальна, що враховує внесок кожного до загального блага і пільги для членів суспільства, нездатних захистити власні права. Ця реальна рівність є справедливістю, яка відіграє синтезуючу й координуючу роль у системі правових цінностей.

Бандура О.А. Системные взаимосвязи правовых ценностей (общий очерк)

Показано, что правовые ценности образуют систему. Главной ценностью является человеческая жизнь, стремление к нему выражается в достоинстве и собственности, производной от них является свобода. Но в обществе нужно равенство, и не только формальное, но реальное, учитывающее вклад каждого в общее благо и льготы для членов общества, неспособных защитить собственные права. Это реальное равенство является справедливостью, которая играет синтезирующую и координирующую роль в системе правовых ценностей.

Bandura O.O. Systems Intercommunications of Legal Values (General Essay)

Legal values make the system it is shown. Human life is a main value, aspiration to him is expressed in dignity and property, from them freedom is derivative. But in society necessary equality, and not only formal, but real, that takes into account payment of each to the common blessing and privilege for the members of society, incapable to shield own rights. This real equality is justice which acts synthesizing and coordinating part in the system of legal values.